

MUHAMED FILIPOVIĆ
(Sarajevo)

O POJMU KNJIŽEVNOSTI U PRIMJENI NA ISTRAŽIVANJA NAŠE DUHOVNE BAŠTINE

Današnji istraživači, koji proučavaju pisanu baštinu, djela naše duhovne prošlosti, njene pisane spomenike, a osobito spomenike koje su stvarali narodi Bosne i Hercegovine, susreću se za brojnim, ponekad neriješivim problemima. Često se pri tome misli da su najveći problemi i najsofženija pitanja ona koja nastaju u vezi sa poteškoćama u otkrivanju, utvrđivanju i atribuiranju, čitanju, dešifriranju, prevodenju, tumačenju, interpretaciji i prikazivanju sadržaja ovih pisanih dokumenata i djela stvaranja, artefakata koji se pripisuju našoj baštini. To potiče otuda što su ti artefakti stvoreni na stranim jezicima, kao što su arapski, osmanski turski, persijski, narodni jezik – za stvaralaštvo muslimanske provenijencije; narodni jezik i latinski – za stvaralaštvo hrvatsko-katoličke provenijencije; crkvenoslavenski, narodni i novogrčki – za stvaralaštvo srpsko-pravoslavne provenijencije i hebrejski i judeo-espanol (ladino), za stvaralaštvo naših Jevreja. I zaista, istraživač, ukoliko se želi kompetetno baviti ovom baštinom, mora u svome radu da savlada brojne prepreke i rješava mnoge enigme filološkog, paleografskog i diplomatskog, pa i historiografskog karaktera, te druge poteškoće različitih vrsta. Teškoće se tu javljaju ne samo zbog toga što je naša baština veoma raznovrsna, kako po jezičkoj osnovi i etiologiji kulturnocivilizacijskog konteksta iz kojeg nastaje i implementira se na naše specifično tlo, tako i po oblicima stvaralaštva, koji su derivirani iz različitih tradicionalnih kulturnih sfera, te po sadržajnim elementima, kojima izražavaju i preko kojih se plasiraju bitne ideje i težnje. Ova se baština javlja, dakle, na brojnim i to sasvim različitim jezicima. Ona ulazi u kontekst potpuno različitih, a ponekad i sasvim oprečnih kulturnocivilizacijskih cjelina, unutar kojih jedino ima i iz kojih crpi sadržajne i formalne karakteristike, a integrira se u jedan multilateralan i multikulturalan medij, kakav je Bosna bila od samog početka razvoja pisane kulture u njoj. Ova tradicija još nije materijalno istražena i ne zna se njen ukupan korpus. Njeni rukopisni kodeksi, njena djela, njeni artefakti nisu još pronađeni, identificirani, atribuirani, pregledani, pročitani, filološki, tekstološki, gramatološki, sintaktički i semantički obrađeni, doksografski protumačeni i locirani unutar sopstvenih tradicionalnih parametara vrijednosti i periodizacije, nisu hermeneutički protumačeni i interpretirani. To znači da nisu proučeni s obzirom na svoj sadržaj i smisao koji nailazi iz okvira odgovarajućih kulturnocivilizacijskih i tradicionalnih sistema unutar kojih nastaju, ukoliko, nisu istraženi, a kamo li proučeni, ocjenjeni i sistematizirani u kronološkom, sadržajnom, smislenom, vrijednosnom i formalnom pogledu, odnosno u pogledu njihovog historijskog mjesta, značenja

i uloge. Oni su rasuti po rukopisnim fondovima i zbirkama biblioteka, bibliofila, ustanova i pojedinaca, muzeja i instituta po cijelom svijetu. Stoga su kako zbog skrivenosti, tako i zbog ove rasutosti, praktično još uvijek nedostupni našim skromnim sredstvima i znanstvenim snagama sposobnim da ih pronalaze i istražuju. Ponekad su artefakti ove baštine potpuno ili djelomice uništeni, teško oštećeni ili dovedeni u stanje neupotrebljivosti, pa su dostupni samo preko svjedočanstava, u izvodima, citatima, napomenama, kritikama ili pohvalama drugih, bilješkama po kronikama, marginama ili zbirkama navoda. Tako se oni samo u ograničenom obimu i značenju mogu eventualno rekonstruirati, naznačiti i proučavati, odnosno može ih se učiniti dostupnim proučavanjima. Zbog svega toga nije moguće sagledati cjelinu te baštine i međusobnu povezanost pojedinih njenih pojava, ličnosti, pokreta, ideja, formi izražavanja pravaca i škola stvaranja i mišljenja, kojima ta djela i njihovi autori pripadaju i čiji kontinuitet djelovanja ostvaruju. Te teškoće se pojačavaju još i činjenicom da na našem tlu uporedo postoje različiti duhovni i kulturnocivilizacijski sistemi i svjetovi, koji se unatoč svih, pa i onih bitnih razlika i u svijetu ideja i mišljenja i u kontekstima tradicionalnih sistema mišljenja i stvaranja i u mediju jezičkih osobnosti, koje ih svakog ponasob bitno određuju, međusobno bitno i konstantno odnose i jedni na druge utiču, javljajući se kao dijelovi jednog jedinstvenog svijeta ljudskog postojanja i stvaranja, koji je tu dat i u njima samim ovaploćen, a kojeg je povijest, koja nikoga ne pita za svoja djela, stvorila upravo na ovom našem bosanskohercegovačkom tlu i u našoj povijesti. Sve te teškoće, koje su teškoće za duh, za mišljenje i koje su još pojačane neobičnom mozaičnošću jezičkog medija te baštine, tj. činjenicom da se djela te baštine javljaju na osam različitih jezika i da ta jezička mozaičnost direktno zadire u njihovu duhovnopovijesnu identičnost, jer rukopisi, djela, kodeksi, dokumenti itd. ove baštine, kao i izvori za njihovo kontekstualno i literarnopovijesno i kritičko proučavanje, pisani su na latinskom, crkvenoslavenskom, narodnom, arapskom, turskom, persijskom, hebrejskom i ladino jeziku, što nimalo ne olakšava njihovo historiografsko i kritičko, a osobito komparativno proučavanje, odnosno što je osnovni razlog nedostatka bilo kakvog sintetičkog pogleda na jedinstvo tog mozaika pojava. Ipak, sve ove teškoće, ma koliko činile ova proučavanja teškim, složenim i tehnički i metodološki veoma zahtjevnim, jer se za takva proučavanja traži znanje klasičnih jezika osnovnih kultura unutar kojih djela naše baštine nastaju (grčki, latinski, hebrejski i arapski), zatim starije recenzije jezika na kojima su pisana takva djela (osmanski turski, persijski, arapski i srpskohrvatski u dvije varijante-crkvenoslavenski i narodni jezik), zatim paleografiju, diplomatiku i mnogo drugih pretpostavki (kao što je poznavanje savremenih svjetskih jezika zbog uporednih istraživanja i kritičkih valorizacija), koje se odnose na šire duhovne i kulturnopovijesne kontekste, unutar kojih se ova baština javlja i djeluje kao dio, samo su jedan i to u znatnoj mjeri spoljašni i manji dio ukupnih poteškoća sa kojima se istraživači te baštine susreću. Taj dio teškoća odnosi se, naime, na pretpostavke za takva istraživanja.

Najveću teškoću i najteže probleme, koji se u okviru ovih istraživanja javljaju i koji su ujedno i najveća prepreka za postizanje nekih značajnijih ukupnih rezultata u istraživanjima ove naše baštine, osobito takvih koji bi omogućavali bilo kakve sinteze, čine upravo neke općenite te-

orijske i metodološke, te aksiološke i hermeneutičke pretpostavke, zahtjevi i problemi. Ti problemi se javljaju u vezi sa istraživanjima duhovne povijesti uopće, pa i naše, te povijesti ideja koje su na našem tlu igrale odlučnu civilizacijskokulturnu i uopće duhovnu ulogu u stvaranju složenog mozaičnog kulturnopovijesnog lika našeg tla. Takva pitanja se odnose na provenijencije općih karakteristika i specifičnih odlika pojedinih duhovnih tradicija u okviru ukupne kulture naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Kao drugi javlja se problem adekvatnog metoda ili metodologije istraživanja ove tradicije i kao pojedinačne i kao ukupne duhovnosti našeg prostora, a posebno u odnosu na općenite odlike i specifične karakteristike svih aspekata tih tradicija, tj. njihove zajedničke i one posebne odlike. Najzad, to su, mada ne po važnosti na posljednjem mjestu, problemi vrednovanja dostignuća tih ostvarenja i ukupnosti njihovog korpusa, odnosno vrijednosti pojedinih oblika duhovnosti, djela koja su nastajala u okviru tih oblika i kulturnih tradicija nastalih pod njihovom auspicijom. To su zapravo, problemi mjesta i značaja tih dostignuća s obzirom na vertikalnu skalu sopstvenih unutrašnjih kulturno-civilizacijskih mjerila kojima se ta dostignuća moraju podvrgavati, ali i s obzirom na tadašnje vodeće tendencije kretanja i dostignuća kulture i civilizacije, duhovnog stvaranja uopće. To znači da se ta djela moraju vrednovati i unutar sopstvenih mjerila, koja izlaze iz vertikala dostignuća unutar sopstvenog oblika i sadržaja duhovnosti, kao i unutar ukupnosti razvoja duhovnog stvaranja čovjeka, jer i posredstvom sopstvenog kulturnocivilizacijskog kruga i posredstvom komunikacijskog odnosa unutar bosanske stvarnosti, ova djela nalaze svoja mjerila u tim relacijama. Dominirajuće ideje povijesti i vremena u kojem se javlja neki oblik duhovnosti, u kojima se zrcali odnos tih oblika prema cjelini povijesnog svijeta, moraju biti osnov mjerenja vrijednosti svih postignuća. Jedino se tako smještaju unutar ukupnosti povijesnog toka i postaju ostvarene vrijednosti. Odnos tog specifičnog i onog općenitog, lokalnog i svjetskog, u smislu svjetskopovijesnog određenja, u ovom slučaju je još više potenciran nužnošću da se postigne kulturnocivilizacijska mjera koja bi, po mogućnosti, proizlazila iz osobenosti kulturnog kruga u kojem se neki određeni dio naše duhovne tradicije javlja i iz kojeg crpe sadržajne i formalne elemente sopstvene izgradnje.

Sva ova pitanja, naravno, moguće postavljati i riješavati tek onda kada su osnovna historiografska, filološka, tekstološka, doksografska i hermeneutička ili egzegetska pitanja riješena putem adekvatnih izučavanja ili kada su znatno uznapredovala da mogu dati znanstvenom radu adekvatan i legitiman materijal. Ali ona jesu odlučna i bitna znanstvena pitanja ukupnosti ovih proučavanja, ona su sukus i smisao njihov, ukoliko ta proučavanja nisu samo ornamentalnog i muzejskog, dakle, pukog kulturnohistorijskog značaja, tj. ukoliko su ona stvarno od kulturnog, znanstvenokritičkog i bitnog smisla i značenja. Istina je, pak, da upravo u pogledu vrednosnih sudova, koji se odnose na duhovne tvorevine i artefakte umjetničkog stvaranja naše prošlosti, kod nas postoje mnoge zablude, velika zbrka i raznolikost i u polazištima, sa kojih se pristupa samom vrednovanju i u metodama i kriterijima ocjenjivanja i u praksi istraživanja, jer i ona podliježu određenom vrednosnom stavu. Zbog toga se vrednosni kriteriji, u odnosu na ovu baštinu, kod nas protežu od puke

i prazne apologije svega što je u njoj dato i zatečeno, uzdizanja i najmanjeg znaka i traga neke vrijednosti, najneznatnijeg djela stvorenog kod nas ili od naših ljudi na rang značajne i vrijedne tvorevine, pa čak i vrhunskih dostignuća, pa do ekstremne i nihilizatorske pozicije, sa koje se ovim djelima i njihovim stvaraocima pa i cijelom našoj tradiciji, kao jedinstvenom izrazu našeg kulturnopovijesnog bitka, odriče svaka vrijednost i šire umjetničko i kulturno značenje. Takav nihilistički stav se utemeljuje na nekritičkom prihvatanju i apsolutizaciji zapadnoevropskog novovjekog projekta historiografskog vremena i nastanka tzv. svjetske povijesti, mjerene poviješću Zapada kao temeljnom mjerom i na njoj razlikovanih svjetskih i drugih naroda i kultura, pa i mjerila koja imaju svjetskopovijesnu relevanciju, dok se, kao nužan kontrapunkt ovom stavu o svjetskopovijesnim narodima, historijama i kulturama, javlja onda stav apsolutizacije onog specifičnog, posebnog, jedinog što neko ima, čime se inaugurišu vanpovijesna mjerila i vanpovijesno promatranje, pa i izvođenje kriterija izvan i mimo povijesti, kada se mjerila vrijednosti izvođe iz neke pune autohtonosti duhovnih pojava, njihovog prava da iz sebe samih izvođe mjerila sopstvene vrijednosti, tj. kada dolazi do žalosnog nekulturnog, nekritičkog i provincijalnog apologetizma i izolacionizma. Pored ovoga, bitnu zbrku i provincijalizaciju vrijednosnih kriterija stvara i metod projekcije sadašnjih mjerila, kao subjektivnih projekcija vrijednosti i značenja, na odnose, djela i ljude prošlosti, kada se vrši i stvarno i smisaono i vrijednosno nasilje nad tim pojavama. Tako se u oblast vrednosnih određenja uvode kriteriji i metode političkog mišljenja, što ove kriterije čini nasilnim, nehistorijskim i neadekvatnim, dakle ideološkim, a ne znanstvenim.) Naravno, opće znanstvene i metodološke

1. Neshvatanje povijesnog karaktera naših pojmova rezultira često pojavom proiciranja suvremenih pojmova, mjerila i kriterija na pojave prošlosti, za koje takve projekcije ne mogu da važe, pa dovode do zabuna ili krivih kvalifikacija, klasifikacija i ocjena. Primjer takvog postupka može se vidjeti u »Oslobođenju«, u broju od 27. maja ove godine, a u članku E. Durakovića posvećenom književnosti Muslimana. Duraković tako kaže: »S kraja osamdesetih godina započinju procesi obnove zamrlih tokova ove književnosti s izrazitim značajkama zakasnele preporodno-romantičarske atmosfere. Krug pisaca okupljenih oko Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i njegove ideje o »književnom bosanstvu«, koje je militantno poricalo ne samo nacionalnu samobitnost srpskog i hrvatskog nego i muslimanskog naroda u Bosni, mahom stvara didaktičko-moralističku literaturu, pribira folklorističku građu i propagira duhovno okretanje prema jugoslovenskom kulturnom prostoru, ali i poštovanje vlastite književne prošlosti koja će postati osnovicom novije muslimanske književnosti.« (str. 11.)

Ovaj tekst je primjer projekcije suvremenih pojmova i kriterija na pojave i kretanja prošlih vremena. Prvo, to se odnosi na tzv. militantno bosanstvo i negaciju nacionalne samobitnosti Srba i Hrvata, u ime tog bosanstva. Cijelu svoju povijest bosanski Muslimani su sebe smatrali Bosancima, svoju zemlju Bosnom i svoj jezik bosanskim. To je bilo sasvim normalno, a razlozi zbog kojih Srbi i Hrvati u Bosni nisu u tome slijedili Muslimane (potonje) su nastali tek sredinom XIX stoljeća i oni nemaju nikakve veze sa tim njihovim opredjeljenjima. Povijesni tok nije dozvolio da se realizira neko šire nacionalno bosanstvo i u Bosni je ojačao, te na kraju i pobijedio, tok diferenciranja u nacionalnom smislu, koje je korespondiralo prvenstveno religioznoj diferenciji, a mnogo manje etničkoj. Rezultat je da su se razvili nacionalni Srbi i Hrvati u Bosni, iz etničkih supstrata koji su gotovo isti kao i kod Muslimana, a bosanski Muslimani su logično i prvenstveno prema tom kriteriju diferenciranja, postali ono što su danas, tj. bosanski Muslimani u nacionalnom smislu. U njihovom bosanstvu, u drugoj polovini prošlog stoljeća, nema ništa militantno i negatorsko spram Srba i Hrvata, koji su i sami smatrali i izražavali, u velikoj mjeri, isto takvo bosansko opredjeljenje, sve do pojave i pobjede nacionalnih pokreta polovinom i krajem prošlog stoljeća.

ke, a i vrijednosne sudove i probleme u vezi sa njima, koji su relevantni i koji se javljaju svagda kada se istražuju problemi ljudske povijesti, bivanja čovjeka i naroda u povijesti, njihove kulture i duhovnosti, u velikoj mjeri može otkloniti, ali i proizvoditi i nametati, postojanje ili nepostojanje adekvatnog pojmovnog aparata, odgovarajućih pojmova za definiciju i obuhvat pojava i preciznost metodologije, odnosno metoda zahvata tih pojava kao i kriterija primjene tih metoda, koji jedino omogućavaju da neko istraživanje zaista bude utemeljeno na adekvatan način i znanstveno postavljeno i koji jedino omogućavaju precizno i samjerljivo predmetno i bivstveno određenje pojava koje istražujemo, njihovo adekvatno vremensko i historijsko, kao i povijesno postavljanje, smještanje i sagledanje, njihovu pravilnu klasifikaciju, analizu, adekvatno značenjsko određenje, odnosno tumačenje, postavljanje u okviru određenog skupa i sistema pojava i vrijednosti, što se sve zasniva i moguće je samo pod uvjetom postojanja odgovarajućih pojmova kao temeljne mreže i sredstva pomoću kojega zahvatamo same pojave, izdvajamo ih iz niza sličnih, da bi ih kritički istraživali. Tek uz uvjet da posjedujemo takvo pojmovlje i da ti pojmovi, koje koristimo, potpuno odgovaraju istraživanim pojavama, da ti pojmovi imaju univerzalnu primjenjivost i razumljivost, u kontekstu općeg istraživanja pojava duhovnosti, da su ti pojmovi takvi da omogućavaju jednostavnu i jednoznačnu povezanost pojmova, pojava i metoda istraživanja, možemo pretpostaviti i očekivati da postoje uvjeti da se date pojave i predmeti koje istražujemo mogu odrediti, zahvatiti, definirati i pojmiti upravo prema njihovom stvarnom biću, karakteru, pripadnosti određenom vremenu i povijesti, datoj vrsti pojava, krugu, tradiciji i u smislu svih ostalih značenjskih određenja i karakteristika koje omogućavaju znanstveno istraživanje i koje znače njegov najveći i najbitniji cilj i rezultat. Tek pod tim uvjetima istraživanja, koje uključuje identifikaciju, određenje, lokaciju, periodizaciju, razumijevanje, tumačenje i ocjenu pojava, možemo postići adekvatno razumijevanje duhovnih pojava koje bi i samo bilo bitni oblik spoznaje istih, koje bi samo bilo duhovnost na djelu. Ovi pojmovi su, pak, bitni i temeljni pojmovi za svaku znanost. Sa njima ona obuhvata, određuje, uspoređuje i analizira, klasificira i ocjenjuje pojave koje istražuje, kao korpus neke određene vrste pojava, bilo koje prirode i karaktera one bile. Ovi pojmovi predstavljaju temelj svake znanosti i čine je onim što ona jeste, tj. znanjem o pojavama. Osnovno pitanje svake znanosti, dakle, jest pitanje o tome da li uopće postoji i šta je njen predmet, odnosno da li je stvarno u iskustvu dat niz međusobno povezanih i u sopstvenom biću, tj. autonomnom načinu bivanja, međusobno povezanih pojava, koje su jednake po uvjetima svog nastanka i načinu ispoljavanja sopstvene biti, te koje su jednake u svom odnosu spram čovjekovog bivanja, za kojeg i postoje, pa su time te pojave jedinstvenog značenja i smisla za samog čovjeka, a koje pojave sačinjavaju korpus predmeta istraživanja te znanosti, posredstvom kojih ona sebe utemeljuje kao istraživanje nečeg realno postojećeg, bilo koje vrste da je to postojanje. Odavno je sasvim jasno da ni jednoj znanosti nije dat njen predmet neposredno, kao neka njoj unaprijed namijenjena i osigurana datost, već da je taj predmet svagda, unekoliko i na određen način, projekcija i samog čovjekovog spoznajno-metodološkog aparata, tj. onog specifičnog načina primanja, nastanka izvjesnosti o postojanju i konstitucije samog predmeta, kao oposredova-

nog i pojmova izgrađenih na njegovom takvom postojanju, a kojim se pojmovima utvrđuje i određuje sam taj predmet kao ono što zaista jeste i što jeste specifični domen spoznavanja unutar određene znanosti. To je u suvremenoj znanosti sasvim jasno, a pogotovo je to jasno za one znanosti čiji predmet se može odrediti, s obzirom na način postojanja, tj. po svome biću, kao duhovni predmet, odnosno kao predmet koji postoji tako što za nas predstavlja izvor određenog smisla, značenja i općenito kazano neke vrijednosti u sferi našeg mišljenja i osjećanja. Stoga je temeljno pitanje svake znanosti i svakog istraživanja, koje želi da bude znanstveno utemeljeno i vođeno, da li određena znanost ima i da li je razvila takve pojmove koji joj omogućavaju da na jasan i nedvosmislen način obuhvati i odredi svoj predmet u onome što je za taj predmet bivstveno, da li su ti pojmovi izvedeni na adekvatan i dosljedan način i da li su primjenjivi na sam taj predmet kako je on određen, šta se u tom procesu određenja predmeta javlja kao specifično, a šta kao općenito, šta je u tom odnosu bitno a šta nebitno i da li je i koliko nužno dopunjavati i proširivati pojmove i definicije u toku samog definiranja i istraživanja predmeta, da bi se taj predmet mogao obuhvatiti i istražiti, odnosno koji je doseg i važenje njihovog stvarnog obuhvata i značenja.

U modernoj kritičkoj epistemologiji odavno je napušteno stajalište po kojem bi neki određeni vid fizikalne ili druge neposredne čulne datosti predmeta, kao doživljaja i onog što registriraju naša čula, bio ujedno i dovoljna osnovica za utemeljenje bilo kakvog znanstvenog istraživanja i određenja toga što je doživljeno kao predmeta same znanosti.²) Takva izvjesnost data je i relevantna je za obični prirodni stav, stav koji je čovjeku svojstven izvan i mimo bilo kakve znanstvene spoznaje. Kritika znanosti, međutim, pokazala je da se predmet znanosti uspostavlja tek u procesu složenog odnosa između čovjeka, kao stvaralačkog i proizvođačkog bića i samoga svijeta koji mu je dat i raspoloživ, preko njegovog praktičkog bića, kao priroda i kao svijet bića-predmeta proizvedenih po čovjeku, svijet tzv. artefakata, u okvirima njegovog temeljnog ljudskog oblika i načina postojanja, a to jeste način povijesnog postojanja, povijesnosti njegovog sopstvenog i svakog drugog bitka, sa kojim on ima komunikaciju. Bitak se tu uzima kao ono po čemu sve što biva jeste da jeste i kako jeste, ono što svemu daje bivanje. Tragajući za temeljnim modelima uspostavljanja predmeta i same predmetnosti, u strukturi našeg spoznavanja i same znanosti, a time u velikoj mjeri i u strukturi stvaranja, barem onog pragmatičkog i koristonosnog za čovjekovo bivanje, moderna misao je došla do spoznaje da je čovjek, u svome povijesnom razvoju i načinu bivanja, razvio i osobite forme postojanja i bivanja, forme datosti samoga predmeta, bića, kao onog opstojećeg za njega, ukoliko se taj predmet javlja kao predmet određene vrste spoznaje i ukoliko on preko te spoznaje ulazi u sferu praktičkog ljudskog zahvata i raspologanja. Moderna znanost o spoznaji, moderno kritičko istraživanje prirode i temelja svake spoznaje, istraživanje onog osobitog načina na koji sve biva za čovjeka kao predmet, razaznaje dva temeljna tipa ovog odno-

2. Epistemologija je dio gnoseologije, tj. nauke o osnovama, mogućnostima, kriterijima i granicama ljudskog saznanja. To je onaj dio gnoseologije koji se bavi pitanjem porijekla, osnova, kriterija i granica znanstvenog saznanja. Epistemologija želi da utvrdi kada i pod kojim uvjetima se neko saznanje može uopće nazvati znanstvenim saznanjem.

sa između čovjeka i njegovog načina bivanja i predmeta spoznavanja. Ta dva načina su nomotetički stav ili način čovjekovog spoznavanja bića, u temelju kojeg se nalazi kvantitativni zahtav i iz njega nailazeća paradigma određenja predmetnosti i bića kao kvantitativnog postojanja, tj. kao predmeta čije se biće i bitnost za čovjeka najpotpunije određuje brojom zakonitošću njegova pojavljivanja i čiji su najizrazitiji primjer matematičke znanosti i matematika kao teorija, metoda i temelj svih ostalih nomotetičkih znanosti, te jezički ili jezičko-simbolički, odnosno opisni, fenomenološki, razumijevajući stav i odnos, odnosno način bivanja predmeta kao onoga što se može samo opisivati, simbolično izražavati, razumijevati i vrednovati.

Zbog svoga značenja za neposredno bivanje čovjeka, uzima se matematička ili nomotetička paradigma kao jedan od osnovnih načina kroz koje se za čovjeka određena predmetnost javlja i kojom biva zahvaćena i određena unutar strukture ljudskog spoznavanja i prakse. Ova paradigma određuje jednu vrstu ljudskog sačinjavanja predmeta i modelovanja svijeta u kojem čovjek povijesno živi i prebiva.

Druga naznačena paradigma, ona jezička, semantička, odnosno simboličko-značenjska ima određene srodnosti sa ovom prvom, jer su obje one u biti i u načinu postojanja i uspostavljanja sopstvenog bivanja, ali se ona u svojoj specifičnoj jezičkoj datosti odnosi prvenstveno na fenomene, pojave, bića i predmete koji su određivi samo preko nekog značenja, tj. samo tako i utoliko ukoliko sa njima možemo uspostavljati odnos da ih osjećamo, razumijevamo, shvatamo, vrednujemo, da ih opisujemo i da oni za nas postoje upravo i prvenstveno na taj način, tj. tako da ih opisujemo, da za njih vežemo određena osjećanja, emocije, shvatanja i vrijednosti, da podrazumijevamo njihov ulazak u ukupnost strukture našeg života kao povijesnog svijeta kulture, civilizacije, osjećanja i razumijevanja, odnosno svijesti i savjesti.

Dok su prvi fenomeni, tj. oni koji svoju bit za našu spoznaju izlažu i čiju bit mi određujemo preko kvantificiranja, multiplikativni i iterativni, dakle bit im je u mnoštvu i neprestanom istovrsnom i istovjetnom ponavljanju, drugi su singularni i nepovratni, tj. oni se jednom događaju i nikada se na isti način i u istom obliku, istovjetnom sadržinom ne obnavljaju. Zbog ovakve prirode načina na koji u našoj spoznaji konstituiramo ili na koji se konstituiraju predmet spoznaje i njegova datost za nas, njegova izvanjska datost, odnosno načina na koji nastaje fizički i svaki drugi način bivanja tog predmeta za nas, to taj način, tj. fizička ili čulno-iskustvena datost njegovoga bivanja, prestaje da ima temeljno značenje za samo istraživanje i spoznavanje tog predmeta, budući se mnogostrukost ovih načina bivanja i datosti u iskustvu javlja kao nepremostiva teškoća za stvaranje same znanosti, ukoliko se upravo ta mnogostrukost uzima kao kriterij njene podjele ili bilo kakve sistematike. Posljedica određenja znanosti po predmetu koji joj je dat, kao neka određena i samo njoj data realnost koja je posredovana našim iskustvom, jeste pojava predmetnog raspadanja same znanosti. Imamo, dakle, onoliko znanosti koliko imamo mogućih predmeta koji su nam dati. Zbog toga je utemeljenje znanosti, ukoliko je ono kritičko, od najvećeg značenja upravo i svagda i jedino ako je ono kritičko pojmovno određenje samog njenog predmeta, koje nastoji da se najviše približi izvornoj prirodi načina biva-

nja tog predmeta i njegovog bitka u cijelosti, a ne njegova puka čulno-iskustvena datost. Metodološki i pojmovno-sistemske problemi javljaju se upravo zbog toga kao temeljni problemi svake znanosti, a osobito onih koje se ne mogu oslanjati na legitimitet duge sopstvene povijesti, bez čijeg jasnog određivanja i rješavanja one ne mogu da djeluju i da proizvođe relevantne spoznaje koje bi mogle ulaziti u opći fond znanja osiguranih znanstvenim radom. Znanost koja nije kritički, pojmovno i metodološki utemeljena nije prava kritička znanost, ne može da proizvodi stvarne i relevantne spoznaje i ne može da bude osnova širenja spoznaje i prakse. To se u praktičkom radu same znanosti ispostavlja kao problem da li se u istraživanjima nekog određenog predmeta ili neke vrste pojava, bilo kako da identificiramo taj predmet, odnosno pojave, tj. bez obzira da li smo ga naslijedili tradicijom ili smo ga jasno kritički, epistemološki i metodološki utemeljili i osigurali, koriste isti, svagda isti ili barem samjerljivi i izvodljivi, odnosno svodljivi pojmovi, kako u samom procesu definicije i identifikacije, u opisu pojava, mjerenjima i samjeranjima, istraživanjima sadržaja i analizi sadržaja i značenja koji iz njih proizilaze, kako bi uopće bilo moguće cijeniti i upoređivati tako dobiveni smisao i značenje, a time i utvrđivati vrednosne relacije među pojavama i djelima koja ih nose i objavljuju, što bi inače morao biti osnovni cilj i smisao istraživanja.

U smislu gornjih napomena, možemo konstatovati da se u osobito složenoj i delikatnoj situaciji, s obzirom na ove temeljne probleme zasnivanja sopstvenog predmeta, njegovog opravdanja i postavljanja istraživanja na kritičkoj osnovi, odnosno obezbjeđivanja relevantnih rezultata tim putem, nalaze upravo oni istraživači koji proučavaju našu, ukupno uzevši i uvjetno kazano, književnu baštinu, tj. istraživači koji proučavaju onu sumu pisanih djela (literatura), zapisa, dokumenata svih vrsta pismenosti i drugih spomenika ostalih u pisanoj formi, kako je u starini rečeno »djela u kojima je u skladu sa najboljim uzorima, zapisano sve ono što čovjek uopće govori«, a koja su djela nastala u toku dugog perioda naše povijesti. Pri tome valja imati na umu da naša pisana povijest, tj. djela koja o njoj svjedoče iz naših izvora, pripadaju periodu od devetog, a u Bosni od desetog stoljeća pa nadalje, kao i da je ta povijest, po klasiifikaciji kulturnih i društvenih formi, zapravo srednjovjekovna povijest, koja kod nas traje sve od desetog, pa do sredine devetnaestog stoljeća a u nekim aspektima i do dvadesetog. Od prvog značajnijeg literarno-jezičkog spomenika naše bosanske provenijencije, od Povelje Kulina bana Dubrovnika i Dubrovčanima, prošlo je točno osam stoljeća, a tih osam stoljeća, u pretežnom svom obimu, tj. cijelih sedam obuhvaćeno je pojmom srednjovjekovlja, kako u društvenoekonomskom i političkom, tako i u kulturnocivilizacijskom smislu. Praktično je moguće kazati, da je srednjovjekovni tip kulturnog iskaza i stvaranja u tom duhu, u formi pisanog dokumenta i one tvorevine duhovnosti koje su iz njega izašle, jedini tip stvaranja koji se je u našoj povijesti i kulturi uspio potpuno iskazati i stvoriti mnoštvo djela različite vrste i vrijednosti, da je to duh koji se bogato i po formama izražavanja i u sadržajnom smislu, opredmetio u nizu djela materijalne i duhovne kulture i stvaralaštva, pa se proučavanje naše ukupne duhovnosti, ukoliko, naravno, izuzmemo kratku i nerazvijenu povijest građanskog društva kod nas u Bosni i našu najnoviju socijalističku fazu povijesnog razvoja, koja je još otvorena za stvaranje i

ne znači još uvijek historiju, svodi praktično na proučavanje onih oblika i rezultata stvaranja koji su nastali u periodu između XI i kraja XIX stoljeća i to u dominaciji onog tipa kulture, onog načina mišljenja i onog života u cjelini, pa i njegovih pisanih izraza, kojeg nazivamo srednjovjekovljem u najširem smislu riječi. Šta više, ova istraživanja, za koja kod nas postoji normalan, pa i pojačan kulturnopovijesni, znanstveni i opći društveni interes, nose sa sobom jednu temeljnu epistemološku i metodološku poteškoću. Ta se poteškoća sastoji u nedovoljnoj i nedovoljno jasnoj i preciznoj određenosti samog predmeta istraživanja koje se odnosi na korpus pisanih spomenika ovog perioda, te konsekventnih epistemoloških i metodoloških pretpostavki na kojima se utemeljuju spoznaje koje se tim istraživanjima ostvaruju i same znanosti o tom predmetu, odnosno nedovoljnog utemeljenja znanstvenosti istraživanja koja se na taj tako široko određen predmet odnose, a s obzirom na tako širok dijapozan pojava koje su tim istraživanjima obuhvaćene.

Osnovna epistemološko-metodološka poteškoća određenja predmeta i utemeljenja znanstvenog karaktera ovih istraživanja, kao predmeta neke određene posebne znanosti i njenog diferenciranog sadržaja, proizlazi iz nejasnoće o tome šta se sve može podvoditi, šta se može podrazumijevati pod pojmom književnosti i književnih djela, pojava i činjenica, u odnosu na ukupnu baštinu duhovnih tvorbi i spomenika duhovne produkcije naše srednjovjekovne kulture koji su nam ostali izraženi u mediju jezika. Pojam književnosti, u današnjem smislu te riječi, gledano epistemološki i u smislu kojeg ta riječ danas za nas nešto znači, a to znači gledano pojmovno značenjski i predmetno, pa prema tome i u odnosu na pojave koje ti pojmovi označavaju i obuhvataju, pa i s obzirom na njihovu obuhvat u spoznaji, koju ostvarujemo kroz određene znanstvene postupke, a iz čega onda slijede određeni metodološki postupci tog obuhvatanja u svrhu spoznavanja, nastao je i utvrđen je tek polovinom XIX stoljeća, u okviru onog proučavanja pisanih spomenika i uopće djela umjetnosti, kog nazivamo historijsko-komparativnim filološkim i adekvatnim historijskim i estetskim izučavanjima a na temelju ideja romanizma u filozofiji, estetici, retorici i filologiji.³⁾ Ova definicija svodi literaturu, ili bolje reći uvažava povijesni razvoj i njegove rezultate, koji literaturu ili književnost svode na umjetničku književnost u suvremenom smislu riječi, tj. svodi njen pojam na ona pisana djela koja riječ i sadržaj izražavanja vežu striktno za određene strogo utvrđene forme izraza i koja imaju, kao primarni cilj, postizanje estetskog efekta, a kojem daju prednost pred svakim drugim ciljem stvaranja. Ova definicija književnosti korespondira sa ranije postojećim pojmom, stvorenim u Francuskoj, »Belles lettres«, koji je razvijen u paraleli, ali kao suprotan ranijem i dominirajućem shvatanju književnosti kao korpusu svih oblika i sad-

3. Definicije književnosti su već standardizirane i mogu se naći u svakom rječniku. Tako npr. Websterov rječnik definira književnost kao: »Writings in which expression and form, in connection with ideas of permanent and universal interest, are characteristic or essential features, as poetry, romance, history, biography, essays etc.« Druga definicija, koja se može naći u rječnicima, ali koja očito znači drugo, glasi »Letters refer to artistic writings worthy of being remembered«. Treću definiciju, koju isto tako možemo naći u rječnicima, navode kao »In broadest sense, literatures includes, any type of writings on any subject«. Prema tome, imamo više standardnih definicija književnosti i one odgovaraju, ne samo našim shvatanjima o njoj, nego i njenom stvarnom povijesnom toku iz kojeg su takve definicije svakako derivirane.

ržaja pisanog izražavanja, tj. ukupnih spomenika pismenosti nekog naroda, jezika, kulture ili svijeta u cjelini, dakle, svega što je ostalo kao za-
pisa svjedočanstvo ljudskog postojanja.')

U koncept književnosti, kao korpusa djela lijepe književnosti, ula-
ze po tradiciji i definiciji romani, novele i eseji, iz oblasti proznog stvarar-
nja, te lirski, epski i dramski poetski djela, iz oblasti poezije. Ovaj po-
jam književnosti stvoren krajem prošlog stoljeća, koji ima osnovu u res-
trikciji pojava i njihovih odlika na one pojave koje u svojoj osnovi imaju
neku čvrstu formu i čiji smisao ne prelazi granice intencije ostvarenja es-
tetskog uticaja, sasvim je, naravno, suprotan poimanju književnosti kao
sumi i ukupnom korpusu pisanih spomenika negog jezika ili kulture, a
koji u evropskim predstavama, vlada sve do sredine XIX stoljeća i koji
je bio osnova pogleda na književno stvaranje do tada. On ograničava
književnost samo na poeziju (lirsku, epsku i dramsku) i prozu (roman,
novelu i kroniku) i podrazumijeva istraživanja temeljena na razvoju i
sudbini oblika stvaranja. Treba imati u vidu i činjenicu da je u ovom
procesu sužavanja pojma književnosti i njegovog bitnog vezanja za sud-
binu određenih oblika, kao estetskih pojava, odlučnu ulogu imala upra-
vo ona nauka koja je kao osnovu imala upravo proučavanje svih pisanih
spomenika, tj. filologija.')

Tek se na temelju obimnih filoloških istraživa-
nja otkriva unutarnja logika razvoja oblika i sa njima povezanih sadržaj-
ja, te estetskog utiska, koji je korelativan sa ovim kretanjem i razvojem
oblika i njihovog ostvarenja u mediju jezika. Tako se uspostavlja kritički
odnos prema ukupnosti pisane tradicije iz koje nastaje suvremeni pojam
književnosti kako je gore formuliran. Taj pojam, koji u svojoj osnovi
ima shvatanje da je književnost u svojoj biti povezana sa oblicima ostva-
renja uticaja koji su čisto estetskog karaktera i da je stoga vezana za eg-
zistenciju i razvoj oblika jezičkog iskaza, razvio se posljednjih stotinjak
godina i u tom kontekstu se pod književnošću podrazumijeva i obuhva-
ta, u istraživanjima, ona vrsta jezičkog izražavanja koja ima za cilj da os-
tvari neki umjetnički utisak, izvan svakog prazmatičkog smisla i znače-
nja i koja se zbog tog podvrgava specifičnim zakonima takvog izražava-
nja, koje je formalno i sadržajno strogo uvjetovano i određeno. Narav-
no, onda kada je književnost ovako određena i vezana za egzistenciju i
razvoj oblika izražavanja, tada ona dijeli sudbinu tih oblika i mi može-
mo danas vidjeti fluksiju tih oblika, njihovu međusobnu penetraciju, pa
i razaranje njihovih čvrstih granica i značajki, što opet u izvjesnom smis-
lu, vraća naše poimanje književne pojave ka nekim prvotnim značenji-
ma.

U tom kontekstu književnost jeste umjetnička književnost, a to
znači da ona obuhvata one načine jezičkog izražavanja koji su bitno od-
ređeni formom koja određuje unutarnji sadržaj ekspresije, a ne bilo ko-
jim spoljašnjim razlogom. Sasvim je jasno da se ovako stvoren i određen
pojam književnosti ne može primjenjivati na sva djela i sve pisane spo-
menike prošlosti, kao i da se metode, kriteriji i cijeli pojmovni aparat

4. Najšira definicija literature glasi »pisani dokumenti jednog vremena, jezika, na-
roda ili kulture, smatraju se književnošću tog vremena, jezika, naroda ili kulture«.

5. Filologija je i grana i povijesna etapa razvoja našeg shvatanja i proučavanja jezi-
ka. Ona je i faza u razvoju i dio lingvistike, kao opće nauke o jeziku. Definicija filologije,
koja je danas u općoj upotrebi, glasi: »The study of written records, the establishment of
their authenticity and their original form, and determination of their original meaning«.

stvoren u svrhu obuhvata književnih pojava, stvoren u uvjetima epistemoloških pretpostavki datih određenjem pojma književnosti na bazi strogo uvjetovanog odnosa forme i sadržaja ekspresije, kao i odsustva spoljašnje uslovljenosti djela, ne može primjenjivati na istraživanje ukupnog naslijeđa kojeg nalazimo izraženog i ostvarenog u različitim oblicima jezičkog izražavanja koje nam je tradicija ostavila. Naime, ovoj tradiciji nije prethodio neki određen pojam oblika ili djela, kao osnova njenog nastanka i kao temelj mjerila njene vrijednosti i uloge, nego se kao jedini osnov nastanka korpusa iskaza čovjekovog bivanja u mediju jezika može uzimati jezik sam i to u primarnim formama i oblicima njegovog djelovanja unutar nastajućih kulturnih zajednica ljudi koje osvajaju usmenu i pismenu artikuliranu riječ. Jednostavno projicirati pojam književnosti stvoren u XIX stoljeću, u uvjetima strogo diferenciranog jezičkog i historijsko-pojmovnog određivanja odnosa forme i sadržaja jezičkih artefakata, na artefakte ranijih razdoblja, a ne uzimati u obzir sve složene povijesno-značenjske pretpostavke i kriterije te definicije, bilo bi sasvim pogrešno, dovelo bi do obimne redukcije i tih artefakata i njihovog sadržajnog i značenjskog odnosa i uloge, a bilo bi i metodološki pogrešno, te na takvom načinu rada i mišljenja o povijesnoj prirodi književnog stvaranja ne bi bilo moguće temeljiti povijesno utemeljeno, kritički obrazloženo i objektivno izučavanje svih zatečenih, naslijeđenih i povijesno uvjetovanih oblika jezičkog izražavanja posredstvom kojih i nastaje književnost kao povijesno dati vid artikuliranja i izražavanja spoznate i u osjećanju dohvaćene biti čovjeka i svijeta u kojem on postoji. I ovi oblici, kao i svi zatečeni oblici jezičkog izražavanja, imaju svoju povijest i puteve razvoja, odnosno nisu nastali i razvijeni odjednom i nisu bili dati kao gotovi, već kao mukotrпно pronađeni i pomno razvijeni oblici izražavanja. Oni se nikako ne javljaju kao elementi neke prethodne već date ukupne cjeline, već istu stvaraju i kao artikuliranu razvijaju sopstvenim razvojem i usavršavanjem.⁶⁾ Isto to, naši pojmovi i metode, pomoću kojih zahvatamo, izučavamo i razumijevamo takve oblike izražavanja i sami imaju svoju povijest, kao što svoju povijest ima i naše razumijevanje tih oblika, metoda i načina mišljenja i naš odnos spram jezika. A povijest ima i sam jezik i u upotrebi i imanentno, kao otkriveni i nastali svijet osobitih pojava koji se odnosi i spram svijeta samog i spram naših misli i osjećanja o njemu. Zbog toga treba imati u vidu genezu i povijesni proces razvoja pojedinih oblika duhovnosti i forme njihovog jezičkog oblikovanja i izražavanja, a sa time u vezi i njihovu temeljnu bivstvenu karakteristiku, ono po čemu i za šta jesu, kao i epistemološke i metodološke uvjete njihovog zahvata, koji svagda moraju biti u korespondenciji sa samim bivstvenim povijesnim karakterom tih pojava. Tek se na tim temeljima može izgrađivati jedna odgovarajuća pojmovna aparatura, epistemološko utemeljenje i ispravno metodološko

---

6. Oblici književnog izraza mogu se proučavati samo na temelju pisanih spomenika. Njihova veza, porijeklo ili zavisnost od usmenih oblika izražavanja je stvar dedukcija. Osnovni i prvobitni oblici svih kultura, koji su zapisani, bili su pjesmotvori, bajke, legende i genealogije. Njihovu sintezu čine kasniji epovi, a iz njih se deriviraju dramski oblici, lirski poezija i drugi književni oblici, kao što su kronike, historije, biografije i sl. Sve potonje književne oblike možemo izvesti iz Homera, Hesioda, Biblije i njima korespondentnih tvorina duha.

postavljanje znanstvenih istraživanja naše ukupne književne baštine, pa i one srednjovjekovne. S tim u vezi za nas se postavljaju slijedeća pitanja:

1. Šta je bitna karakteristika bilo kojeg književnog djela, ma kako ga mi definirali i ma pod kojom ga definicijom obuhvatili kao predmet naših istraživanja (pri tome imamo u vidu naprijed navedene makar dvije osnovne povijesno relevantne definicije pojma književnost i iz njega izlazećeg pojma književnog djela i pojave);

2. Da li se svako književno djelo, bez obzira na to kako i šta podrazumijevali pod pojmom književnosti, kao pojmom koji mora biti bitno izveden iz proučavanja samih djela, a ne njima apriorno nametnut, može prije svega, a i mora li se, odrediti kao jezički artefakt;

3. Kao jezička pojava, kao proizvod jezičkog stvaranja i izraza, svako književno djelo je neki izražaj, neka jezička tvorevina;

4. Kakve sve forme jezičkih izričaja imamo i pod kojim uvjetima su one nastajale, te kakve konotacije taj nastanak, u okviru ukupnog jezičkog izraza, ima za razumijevanje porijekla, smisla i uloge jezičkih artefakata;

5. Koje su temeljne forme jezičkog, odnosno književnog izražaja kulture srednjovjekovlja uopće, a kod nas osobito, i kako se moramo danas odnositi prema njima u smislu istraživanja.

Odgovor na navedena pitanja približice nas, vjerujemo, boljem i jasnijem razumijevanju naših istraživačkih zadataka, pomoći nam da jasnije i preciznije odredimo predmet naših istraživanja i metode kojima ga u istraživačkim postupcima najadekvatnije možemo obuhvatiti i istražiti. Ako je već iz ovog jednostavnog razlaganja, da imamo najmanje tri pojma književnosti i tri moguće njene definicije, koje možemo primijeniti da bi odredili šta je to zapravo što istražujemo kada istražujemo književnost, književne pojave i pisana djela naše prošlosti, kao osnovne forme pojavljivanja samog predmeta istraživanja tj. oblika pismenog izričaja koji se razvio i ostvario kao djelo kojeg nazivamo književnim djelom, a ukupnost tih ostvarenja književnošću, tada je jasno da se ni jedna od tih pojava ne može, bez bitnijih diferenciranja, odstupanja ili proširivanja njihovog obima i preciziranja njihovog konkretnog značenja u samoj primjeni, upotrebljavati i služiti kao pojmovno određenje i osnova za istraživanje ukupnog korpusa pisanih jezičkih izričaja naše prošlosti. Pojam književnosti, kao proizvoda isključivo umjetničkog izražavanja u određenim oblicima i sa estetskim ciljem, odnosno kao proizvoda za koje uobičajena znanstvena definicija kaže da su »pisana kod kojih je izraz i forma u uskoj vezi sa idejama stalne i univerzalne vrijednosti i interesa«, isključivao bi iz okvira istraživanja iz korpusa književnog naslijeđa i ostvarenja, cijeli niz formi i pripadnih im sadržaja jezičkog izražavanja, koji ne bi mogli, *stricto sensu*, zadovoljiti ovu definiciju. Još uži okvir našim istraživanjima dala bi striktna primjena one definicije za koju je književnost isto što i »*Belles lettres*«, odnosno ona djela koja su ostvarena u čvrstoj povezanosti forme i sadržaja i bez razloga sopstvenog postojanja izvan i mimo sebe samih. Prema uobičajenoj definiciji, takva bi književnost u svom korpusu sadržavala samo »djela umjetničkog stvaranja u pisanoj formi koja je stalna i koju vrijedi zapamtiti«.

Treći pojam književnosti, onaj koji pod književnošću razumijeva i podrazumijeva, odnosno koji obuhvata »The entire body of writings of a specific language, period, people, subject etc. etc.«, koji, dakle, pod književnošću podrazumijeva svekoliko pisano nasljeđe nekog jezika, naroda ili doba, ne bi mogao da se primjenjuje u istraživačkoj praksi bez ostatka. Na temelju tako određenog sadržaja korpusa književnosti ne bi bilo moguće vršiti nikakvu analizu koja bi nadilazila puki sadržaj tih ostvarenja, ne bi bila moguća poređenja i razlikovanja unutar vrsta i načina ostvarivanja djela, pa se ne bi mogla vršiti ni sintetička uopćavanja unutar kojih bi bilo moguće vršiti i vrednosno ocjenjivanje i utvrđivanje vrijednosnih relacija između pojava iste vrste ili unutar sveukupnog korpusa te književnosti. Ova poređenja i vrednovanja moguća su, naime, samo između značenjski i formalno, tj. formalno i sadržajno, sličnih ili barem sumjerljivih pojava, dok je to nemoguće kada su u pitanju značenjski sasvim različiti, pa i suprotni jezički izričaji i predmetna odnošenja koja se kroz njih ostvaruju. U tim okolnostima, svako istraživanje, koje bi dopuštalo ovakve odnose i procedure, ne bi moglo imati znanstveni karakter. Nemogućnost potpune primjene bilo koje od navedenih triju definicija ukazuje na potrebu da se svaka moguća definicija smatra i koristi samo uz znatne rezerve, ograničenja, diferencirane primjene i kao najširi hipotetički okvir i osnov istraživanja, osnov koji bi morao da se potvrdi kroz istraživanja genetičkog, historiografskog, formalnog i sadržajnog karaktera.⁷) Sve što je rečeno o poteškoćama definiranja, kao neophodne osnove i polazišta znanstvenih istraživanja pojava književnosti, upućuje nas da pod pojmom književnosti i književnog djela, u smislu ovakve jedne općenite i hipotetičke definicije, možemo razumijevati i da tako možemo određivati književno djelo i pojavu, ne po onom što je za tu pojavu slučajno, prolazno, historijski uvjetno dato i promjenljivo, već samo s obzirom na ono što bitno, ali i jednako samjerljivo i potpuno određuje takve pojave, djela ili cijeli korpus književnosti. Jedinaka takva općenita i jednaka karakteristika, koja povezuje i podvodi pod samjerljive kriterije sve pojave jezičkih izričaja koji su zapisani, sastoji se u tome što oni bitno i jesu jezički izričaji, tj. ono što je za sva djela ljudskog stvaranja u mediju pisane riječi, a koja su obuhvatljiva bilo kojom definicijom pojma književnosti, zajedničko, stalno i bez čega tih djela naprosto nema, jedino što im je svima i na bitan način zajedničko, po čemu su uporediva, samjerljiva i svodljiva, jeste činjenica da nema djela književnosti, književne pojave, književnosti u smislu korpusa ostvarenih formi, koje nije ostvareno u jeziku i koje primarno nije jezička, pa tek onda svaka druga i drugačija činjenica. Stoga, s obzirom da imamo posla sa prošlošću, gdje je način egzistencije takvih djela moguć samo ukoliko su ona zapisana, ukoliko su ostala u pisanoj formi, pod pojmom književnosti i književnog djela možemo obuhvatiti i razumijevati

---

7. Naravno, tek stvarno i detaljno istraživanje može da dadne osnovu za sud da li neki spomenik pismenosti ima takvu duhovnu, jezičku i ljudsku vrijednost, odnosno značenje, da može da uđe u korpus književnosti. Za takvu ocjenu meritorna su, prije svega, filološka, historiografska, stilistička i estetska istraživanja i ocjene. Ta istraživanja će, ali tek na kraju, odrediti stvarno šta spada i šta jeste zapravo korpus književnosti nekog jezika, naroda, kulture ili vremena. Prethodne definicije su samo osnov, orijentacija i pomoć, hipotetičkog karaktera, za taj istraživački rad.

samo one artefakte pismenosti koji su pisani dokumenti jezičkog izričaja nekog čovjeka, jezika, kulture, naroda itd.?)

To da su književna djela, prije svega i u biti, jezički spomenici i da im ta činjenica na bitan način određuje smisao i ulogu, bitno je za naš pristup tim djelima, a to znači i književnosti u cjelini. Upravo zbog toga što ta činjenica određuje jedini mogući način njihove egzistencije, djelovanja, značenja kojeg imaju i našeg pristupa tim djelima, tj. ova činjenica određuje i uvjetuje zahvat tih djela putem njihove prvobitne i temeljne jezičke akcepcije i spoznaje. To znači da je koncipiranje, proučavanje, zahvatanje i spoznaja tih djela, njihova konstitucija u našoj svijesti, u smislu predmeta našeg istraživanja, odnosno predmeta moguće znanosti, data samo posredstvom jezika, a kako se radi o prošlosti jezika, to je onda data samo kroz filologiju i filološki pristup kao polazište i temelj svakog mogućeg istraživanja. Kao spomenici prošlog jezičkog izričaja, ova djela mogu da postoje samo u pisanoj formi. Ta pisana forma registrira njihov onovremeni jezički kod, unutar kojeg ona nastaju i po kojem ostvaruju svoju funkciju saopćavanja i tada i sada za nas, pa je pristup tim djelima moguć samo putem one znanosti koja, prema određenjima filologije u modernoj znanstvenoj literaturi, i jeste zapravo »studij pisanih spomenika, utvrđivanje njihovog značenja, originalnosti i autentične forme«, ili, kako se to još definira, kao npr. kod jednog od najvećih predstavnika novije znanosti o jeziku, danskog lingviste i filologa Hjelmsejva, »znanosti o bavljenju jezikom i njegovim tekstovima kao sredstvom književnog i povijesnog uvida.«⁹⁾ Tako se ispostavlja, da s obzirom na činjenicu da su sva književna djela neizostavno i prvobitno jezički izričaji i da pripadaju proučavanjima jezičkog medija u cjelosti, te da su književna djela i dokumenti, književne pojave prošlosti, a to nas ovdje u prvome redu zanima, spomenici pismenosti, jeste nužno da se ona proučavaju i da im se prilazi sa stajališta i prvenstveno kao predmetima filološkog uvida i filoloških studija, a to znači sa jezičkopovijesnog stajališta. To stajalište je određujuće stajalište pristupa svim djelima prošlosti, svim spomenicima pismenosti, pa i književnim djelima, ma kako ih inače mi definirali i na koje spomenike klasificirali kao upravo književne spomenike. Time se samo legitimira povijesna priroda tih djela koja zahtijeva i odgovarajuće povijesnospoznajno utemeljene metode njihovog izučavanja. Ta povijesna priroda djela naše književnosti i svih drugih spomenika pismenosti ima svoje dvostruko značenje i smisao. Ona je određena procesom povijesti kao načinom postojanja samog čovjeka, pa i svih oblika i manifestacija, odnosno svih izraza tog postojanja,

8. Pismo igra centralnu ulogu u nastanku povijesnog toka književnosti, tj. kontinuitetu i razvoju njenih oblika. Pismo fiksira jezički kod nekog vremena, načina mišljenja, grupe ili kulture. Fonetsko pismo u tom pogledu ima prednosti nad ideografskim. Ideografsko pismo ignorira tekuću jezičku supstanciju i fiksira samo opća značenja, zbog čega je ono sposobno da ponese samo klasičnu književnu baštinu. Primjer za to je kineska književnost.

9. Filologija je, kako je već rečeno, znanost koja proučava jezičke spomenike da bi utvrdila njihovu autentičnost, značenje i osobine. Međutim, ona se javlja i kao temeljna znanost, ali i kao pomoćna znanost, pa i kao osnova metode istraživanja u oblasti znanosti, a osobito u književnosti. Primjena filološko-kritičke metode u proučavanju Biblije dovela je do bitno novih spoznaja i otvorila sasvim nove poglede na biblijske tekstove, pa i na samo kršćanstvo. U tom smislu filološki metodi istraživanja su bitni za svako književnohistorijsko istraživanje.

među kojima jedno od bitnih mjesta zauzima upravo svako duhovno, pa tako i književno postojanje, izražavanje i stvaranje. To, pak, znači da su forme tog izražavanja i same povijesnog karaktera i da imaju svoju historiju, historiju sopstvenog razvoja. Povijesna priroda ovih spomenika određena je još jednim momentom, koji je bitan za njih, a to je momenat da i sam medij stvaranja pisanih djela, tj. medij jezika, jeste povijesnog karaktera. I on ima svoju povijest i on je povijesnog karaktera u dva smisla. U prvom smislu, povijesnost jezika se izražava u činjenici da je to svagda neki određeni, u jednoj sinkronijskoj ravni dati jezički kod, dakle jedan jezik u upotrebi, sa svim pravilima njegove upotrebe kao sredstva i osnove sistema komunikacija unutar jedne civilizacije i kulture. U drugom smislu, povijesnost se ne zadržava i ne određuje samo kroz jezik kao medij koji ima povijest, tj. razvoj u vremenu i u uvjetima upotrebe, već se i naš sopstveni odnos spram tog medija javlja i konstituira kao povijesni odnos. Povijesnost našeg odnosa spram jezika ne izražava se samo kao promjenljivost uvjeta njegove upotrebe, nego i kao promjena u našem shvatanju samog jezika. Tako je jezik za čovjeka bio nešto isto, ali istovremeno, u našim određenjima, u shvatanjima, u nauci o jeziku i u filozofiji jezika, nešto sasama različito. Mi smo različito shvatali, odnosili se i različito upotrebljavali jezik, pa naš odnos spram njega, odnos čovjeka i jezika ima povijesni karakter.¹⁰⁾ To proističe i iz činjenice, koju ovdje ne bismo podrobnije razmatrali, da se jezik, kako kaže Heidegger, može odrediti, u ovom bivstvenom smislu, kao »kuća bitka«, tj. da je jezik jedino u čovjekovom postojanju svagda prisutno objavljeno onog najdubljeg iskonskog ljudskog utemeljenja u odnosu čovjeka i svijeta i da sam jezik dijeli čovjekovu sudbinu, tako što je izražava i čini shvatljivom za njega, kao što je i organ tog utemeljenja čovjekovog postojanja u povijesti, ali ponekad i gubljenja tog utemeljenja, kada jezik izražava obeskućenje čovjeka u najdubljem smislu riječi.¹¹⁾ Mi smo upravo stoga svjesni činjenice da je jezik za čovjeka svagda, ne samo drugačiji, nego da je i odnos čovjeka, naš odnos prema njemu, drugačiji. Put obeskućenja i otuđenja našega od naše ljudske biti, kao usuda kojeg sanjamo unaprijed, ide od vjere u stvaralačku moć riječi, kada kažemo i čvrsto vjerujemo da je istina to »I reče Bog i tako bi«, pa sve do ispraznosti upotrebe jezika kao maske za punu prazninu, odnosno za nedostatak bilo kakvog stvarnog sadržaja izričaja.¹²⁾ Ovaj stav nas upućuje na

10. Povijesnost jezika je bitna za razumijevanje čovjeka i samog jezika. Ne samo po tome što je jezik, kako kaže Fuco »arheologija svijesti«, nego i zbog toga što jezik konstituira povijest kao tok smisla i značenja, koji nam je dostupan samo preko njega i kojeg uspostavljamo preko jezika. Zbog toga se i sam jezik mijenja, mada, kao i sama povijest, održava sopstveni identitet i prepoznatljivost.

11. Čuvena Heideggerova izreka da je »jezik kuća bitka« ima se shvatiti tako da se ono po čemu sve jeste oglašava i za nas postaje vidljivo samo i najpoptunije posredstvom jezika. Način produkcije jezika u njegovom bitnom smislu jeste model načina produkcije svega za čovjeka, jeste model produkcije smisla i značenja, tradicije i razumijevanja bivanja, pa je bitak otvoren jedino posredstvom jezika. Stoga je moguće i zaboraviti bitak, ukoliko produkciju jezika svedemo na puku komunikaciju tehničkog smisla i značaja.

12. Ova svijest, da je jezik nešto bitno za čovjeka, najbolje se vidi već u Bibliji, kada se govori o tome da »Na početku bijaše riječ i riječ bi Bog i Bog bi riječ«. To shvatanje nalazimo i u mitologijama, kao i u prvim filozofijama, npr. kod Heraklita, Demokrata, pa i kod Platona. Tek će sa Aristotelovim shvatanjem da se misao može zahvatiti tehnički preko jezika i istraživati, u smislu nalaza da li ili ne izražava neku istinu, koja bi imala biti korespondencija misli i stvari, a u jeziku identitet misli i smila i jezika, postaviti taj tehnički aspekt i misao o mogućnosti upotrebe jezika.

pitanje o porijeklu i vrstama izričaja jezika, kao onog što je odlučno za razumijevanje samog pojma izricanja i uvjeta njegovog fiksiranja u formi pisane riječi, tj. ulaska tog izričaja u sferu pisanog, odnosno literarnog spomeništva, a to znači u korpus književnih spomenika ili književnost. Poznato je da je jezik takva tvorevina, da je sposobnost produkcije jezika takvo svojstvo čovjeka, koje on, zbog njegove savršenosti koje postaje svjestan, ne može prvobitno da razumije i da ga protumači kao sopstveno prirodno ili svojstvo sopstvene prirode, pa to svoje svojstvo i njegov proizvod pripisuje djelovanju neke više sile. Govor zaista ima magičnu moć stvaranja, obuhvatanja i izvođenja na svjetlo dana svih stvari, zbivanja i odnosa. Prva razlika koja se uspostavlja u samom govoru nije razlika po vrsti ili po smislu govora, nego po porijeklu, odnosno po tome ko govori. Čovjek govorne akte prvobitno dijeli na izvorni govor, koji je za njega zapravo govor bogova, bilo da Bog lično, ad personam, govori ili da preko nekog izabranika saopćava ljudima ono što želi da oni čuju i znaju ili, pak, da ih poduči da i sami upotrebljavaju govorenje i jezik, kao u slučaju kada je Bog naučio Adema imenima svih stvari, ili kao što je Prometej naučio ljude govoru uprkos bogovima Olimpa itd. ili, pak, kao što proroci, anđeli, duhovi, demoni (Demiuerg koji Sokratu govori), govore čovjeku ono što on treba da znađe. U svim ovim varijantama nastanka svijesti o porijeklu i značenju govora u ljudskom postojanju čovjek je svjestan da je ono što je rečeno zapravo govor bogova, da je govor uopće božansko svojstvo, da je jezik dio božanskog svjetla koje je palo na čovjeka i podarilo mu ono što ga razlikuje od svih drugih bića u prirodi. Taj govor se i po formi i po sadržaju odlikuje i prepoznaje. Kada se posmatra onaj govor koji čovjek prvobitno prepoznaje kao, po porijeklu, božanski, onda se može vidjeti da je on, po sadržaju, saopćenje, određenje, naređenje, udivljenje, poklonjenje, slavljenje, zadovoljenje, zahvaljivanje, skušenje itd., tj. da svi načini govora imaju u sebi sadržanu diferenciju govorenja i onog koji govori, odnosno onoga kome je govor namijenjen. Po formi taj govor je gotovo svagda monolog.¹³) Prvi oblici govora, koji su do nas dospjeli u pisanim dokumentima, pokazuju ovu i ovakvu prirodu govora. Prvi oblici govora koje je čovjek smatrao za važno da zapiše i tako zadrži od propadanja, dakle, govora koji je bitan za njega, jeste poetski govor. To su pjesme radosti, zahvale, žalosti, himne, tužbalice, svadbene pjesme ili pjesme slave. Ti oblici govora, ta poezija, monološkog je karaktera, ona direktno evocira božije prisustvo i ona određuje čovjeku kako da živi, šta da misli, kome da je zahvalan, kome da se žali, a jezička forma iskaza jeste izričaj imperativnog i određujućeg karaktera. Takvi su svi tekstovi starozavjetnih spisa, egipatskih himni božanstvima, staroindijskih himni Veda, Rgveda, Upanišada, avestistički tekstovi i himne, Homerske himne itd. Obični ljudski govor se bitno razlikuje od ovog načina govora. Ljudski govor svakodnevnog života je razlozan, informativan, opisan, on obrazlaže, navješćuje i bit mu se sastoji u razlikovanju između onoga što se zbiva i govora o tom zbivanju. Taj govor je usmjeren da u sebi ostvari razlikovanje zbivanja i onoga što je izvor tog zbivanja, uzroka i razloga zbivanja. On želi

13. Prema shvatanjima Grka pjesnički govor potiče od Muza, tj. boginja. Tako je proza čovječiji izum. Zbog toga su pjesnici svagda smatrani miljenicima Muza i bogova uopće. Oni su nosioci božanskog među nama.

da objasni, on intendira spoznavanje na temelju obuhvata mišljenjem i razlozima, a ne objavom. Onaj prvi, tj. božanski govor, distanciran je od čovjeka, dok ovaj drugi svagda uspostavlja odnos čovjeka i božanstva, makar priznavao ovom drugom prvenstvo i pozivao se na božanstvo kao izvor i razlog sopstvenog postojanja. Tu razliku između ljudskog i božanskog govora najbolje možemo vidjeti u usporedbi čistih izvornih oblika govorenja, npr. biblijskog i onog poetskog u Homerovom epu ili Hesiodovim spjevovima, npr. »Poslovi i dani«. Dok se u biblijskom tekstu čovjeku objavljuje božanska riječ, ovdje se jasno kaže da govori čovjek i da govori i o božanskim i o ljudskim stvarima, mada se poziva na božanske Muze i svoj govor legitimira kod njih. Homer priča o bijesu Ahila, a Hesiod o tome šta čovjek treba da radi u različito vrijeme.¹⁴) Tu se eksponira ljudski pristup i upozorava da je u pitanju ljudsko kazivanje. Ovo je kazano u Prologu, da bi onda došao opis zbivanja i ljudskih radnji, koje se tumače voljom bogova i djelima ljudi, da bi se tek u Epilogu dalo razrješenje povijesti ljudskog, događanja na temelju volje bogova i slaganja ili neslaganja ljudskih čina sa tom voljom kao usudom.

Tu se uspostavlja razlika ljudske i božanske volje i iz te razlike izvodi tragična sudbina čovjeka, ako je, gonjen ljudskim stavom i interesima, došao u sukob sa voljom bogova. Ova razlika između božanskog i ljudskog govora, u smislu izričaja, po vrsti i načinu kazivanja i po sadržaju zbivanja koja se izriče i o kome se govori, postaće temelj razlike u poimanju i upotrebi formi izričaja iz kojih će se graditi pojam i praksa poetskog i drugog, odnosno proznog načina kazivanja, razlika između poezije i proze. Poetski govor, mada ljudski govor, slijediće zapravo formu i intenciju božanskog, tj. stvaralačkog govora. Poetski govor nije opisan, nije diskursivan, on nije predmetan i pragmatičan, on ne izlaže razloge zbivanja, već jednostavno određuje stvari po nekoj njihovoj za čovjeka značajnoj biti, daje im njihovo mjesto u čovjekovom svijetu, ali prema njihovoj sopstvenoj biti i tako određuje odnos između čovjeka i njih, kao odnos između svijeta čovjeka i znakova neke sile, volje, smisla i značenja koji su čovjeku, u njegovom običnom životu i govoru inače skriveni. Taj način govora, poetski govor, dobiće svoje specifične forme, koje će razviti veliki stvaraoci poezije, demiurzi, pjesnici, a to kod Grka i ne znači ništa drugo nego onaj koji stvara nalik bogovima i prirodni roditelji svih bića. Poezija, kako smo vidjeli, jeste prvi oblik izražavanja čovjeka kada on govori izvan običnog pragmatičnog govora svakodnevnice. Tek kasnije će doći do otkrića proznog govora, kao forme izlaganja razloga, obuhvata onog što je dato kao niza odvojenih doživljaja u jednu misao, tj. kao forme uopćavanja iskustvenog, a ne otkrivanja onog što je skriveno čistim aktom otkrivajućeg karaktera samog govora. Tumačenje principa ovog stvaranja postaje predmet filozofije, odnosno jedne njene grane, Poetike, npr. već kod Aristotela. Aristotel će biti prvi čovjek koji će ljudsko sačinjavanje svijeta u govoru, sa ciljem oponašanja prirode,

---

14. I Homer i Hesiod se u invokaciji pozivaju na Muze. Oba su svjesni da se miješaju u božanske stvari, kada govore pjesnički. I ovaj govor je monološki i naredbodavan, dakle, božanski po intenciji, on je određujući. On ljudima saopćava ono što se zbilo (Homer) ili što se mora zbiti (Hesiod) po božijim određenjima i što ljudi moraju uvažiti.

pokušati protumačiti putem otkrića principa tog govora.¹⁵) Stvaranje bogova i prirode (fizis) čovjek oponaša i to je izvor poetičkog, odnosno umjetničkog govora. Poetski govor, u koji Aristotel uključuje i dramsko kazivanje, odnosno tragično u čovjekovom bivanju, kao odnos ljudi i bogova, ostaje pod egidom osobitog, božanskog govora sve do danas. Karakteristično je za čovjekovo izražavanje uopće, da su prvobitni načini čovječijeg izražavanja svagda poetski. Ljudi i danas govore u stihu kada im se čini da govor sam od sebe teče i otkriva nešto što čovjek inače mora sa mukom da opiše. Prozno kazivanje, kao što smo naveli, javlja se kojih četiri stoljeća kasnije kod Grka, kod filozofa Anaksinadra, mada je on u svoje doba još uvijek izuzetak, jer drugi filozofi još uvijek pišu u stihu, pišu spjevove o prirodi (Peri fizeis), kao što su to Heraklit, Parmenid, Demokrit, Anaksagora i dr. Zapravo, filozofi su i sami neka vrsta rapsoda koji ne pišu i ne govore o mitskim temama, nego o prirodi, sve do pojave sofista, koji filozofski govor povezuju najuže sa ljudskim potrebama dokazivanja mišljenja, kada se razvijaju posebne forme filozofskog raspravljanja i kada se napušta i dijalog kao forma filozofskog umjetničkog, zapravo, poetskog govora. Po tome filozofija, prema svom izvornom govoru, spada eminentno u književnost. Kada je već pronađen način govora o ljudskom mišljenju, kojim se govori o prirodnim, ljudskim i misaonim, a ne više božanskim stvarima, tada nastaju oblici proze, kao što su rasprava, kronika, opis, definicija, pismo, objašnjenje itd., što sve čini oblike proznog govora kojeg nasljeđuje književnost kasnijih vremena. Antički svijet, dakle, upoznao je božanski govor, iz kojeg se rađa poetski govor čovjeka, a taj nije ništa drugo nego reminiscencija na božanski govor, imitacija tog govora. Zatim se taj govor osamostaljuje kao ljudski govor o božanskim i ljudskim stvarima i zbivanjima. Taj govor prvobitno ima smisao genealogije ljudskih zbivanja, opisa porijekla ljudskog postojanja i načina bivanja ljudskog roda, a iz tog genealoškog govora se kasnije razvijaju prozne forme, kao što su genealogije naroda, vladara, velikih ljudi, biografije, kronike, historije i opisi putovanja i zapamćenja, kao forme saopćavanja onog što se tiče ljudi i iz njih nastale forme govora o stvarima prirode, mišljenja i ljudskih međusobnih odnosa ljubavi, mržnje, saradnje i neprijateljstva, pa, najzad, i forme govora o tome kako uopće razumijemo cjelokupno to događanje sa nama ljudima, tj. filozofski govor. Govor filozofije i ljudskog znanja uopće, se tako razvio iz prvobitnog oponašanja božanskog govora ili poetskog govora, kao gnomički govor, kao poetski iskaz o bitku, npr. kod Heraklita, Pitagore, Parmenida, Demokrita itd., da bi se iz tog govora razvila prozna forma, kod Anaksimandera, a iz nje forma dijaloga, kod Sokrata i Platona, a iz ovoga forma rasprave kod Aristotelesa, Sofista i dr. Iz ovih temeljnih formi izričaja razviće se svi kasniji oblici književnog izričaja poetskog i proznog govora i njihove posebne forme uvjetovane povijesnim razvojem odnosa čovjeka i svijeta, kao i samog tog izričaja i jezika kao njegovog medija.

15. Aristotel se pitanjima govora, u smislu umjetničkog, bavi u Poetici. To djelo (kod nas je preveo M. Đurić, najnovije izdanje Zavod za udžbenike, Beograd 1988. godine) se bavi pitanjem šta je to umjetnost i kako nastaju djela umjetnosti, kakva je njihova uloga i smisao u životu čovjeka i kako ostvaruju svoj uticaj na čovjeka. Za Aristotelesa je umjetnost po svojoj biti oponašanje božanskog ili prirodnog stvaranja. Zbog toga je mimesis osnovni pojam njegove poetike.

Ako nam je antička civilizacija i kultura ostavila u naslijeđe dva osnovna vida izričaja – božiju riječ (sadržanu u svetim tekstovima) i ljudski govor, ako se na te dvije paradigme formirao način izražavanja koji je bio determinirajući za ljudsku kulturu izraslu iz antike, a to je cjelovita mediteranska kulturna sredina, mediteranski kulturnocivilizacijski bazen, čiji smo i mi decendenti, i to ne samo u smislu antičko-grčke i rimske i iz njih razvijene zapadne civilizacije i kulture, već i cijele semitske, a to znači judejske i islamske kulture i civilizacije. U tom se smislu može reći da je cijela srednjovjekovna kultura i civilizacija, o kojoj se ovdje radi, kao i njeni različiti aspekti i forme, direktan izvod iz antičke, tj. kršćansko-judejsko-islamske kulture, koja je naslijedila i prenijela klasičnu tradiciju evropskom svijetu. U svim oblicima i načinima duhovnog izražavanja i kulturnog življenja te cjelovite kulture dominira osnovna paradigma božanske riječi i iz nje izvedenog ljudskog govora, što je ostavilo najveći i odlučujući pečat na cjelokupnu kulturu srednjeg vijeka i sve njene duhovne oblike i načine izričaja, pa i književnost tog razdoblja u cjelini. Ta činjenica odlučna je i za formu svekolikog duhovnog života i stvaranja, a za književni život i stvaranje posebno, tj. bolje reći za cjelokupni život i razvoj pisane riječi ili knjige. Poznato je već da je sticajem povijesnih okolnosti došlo do propadanja antičkog svijeta, kako onog originalnog grčkog tako i onog iz njega izvedenog rimskog svijeta. Odlučni prelom zbio se između četvrtog i šestog stoljeća, kada je pod egidom već afirmiranog kršćanstva došlo do razvoja kršćanske Evrope, kao kulturne i povijesne zajednice utemeljene na dominaciji kršćanstva i latinитета, te jedne varijante antičke tradicije koja je prošla tumačenje otaca crkve. Pobjeda kršćanstva i potiskivanje svih drugih oblika duhovnosti antičkog svijeta, ukoliko ti oblici nisu mogli da se uklope u novonastale forme i sheme duhovnosti, kao što je to bio slučaj sa elementima neoplatonskih, stoičkih i nekih peripatetičkih ideja, npr. sa Aristotelovom teologikom, tj. njegovom ontologijom koja je protumačena kao teologija. Ovo svođenje antičkog duhovnog naslijeđa na retardirane forme teološkog tipa, zajedno sa provalom novih naroda na tlo Rimskog carstva, dovelo je do deklinacije antičkog svijeta, izraženog u djelovanju Akademije, koji je ostao potpuno izoliran i nastavio da živi samo u trgovinama u novonastalim tvorevinama duha, što je značilo nastanak nove kulture, koju nazivamo srednjovjekovnom kulturom i koja je jedina zapravo originalna evropska tvorevina, kada se Evropa uzima u geografskom i povijesnom značenju riječi. Ta evropska kultura nastala je na temelju analgama latinитета, kršćanstva i svetih tekstova kao osnovnog razra i okvira svakog smisla i značenja, te joj se pridodaju i u njenom razvoju učestvuju i paraevropske tradicije, kao što su jevrejstvo ili islamska tradicija, koja čak služi i kao prenosilac elementa klasične tradicije za njihovu ugradnju u tu novu evropsku kulturnu i duhovnu tradiciju. Osnovna karakteristika nove srednjovjekovne evropske kulture, kakva se konačno i prvobitno uspostavila, na prostorima novonastalog zapadnoevropskog Rimskog carstva, zapravo franačkog i karolinškog carstva, jeste njeno kršćansko obilježje. Cjelokupna ta kultura utemeljuje se na latinitetu i na »Bibliji«, tj. na »Knjizi«, a njen jezik je ujedno i prenosilac antičke i posrednik i temelj stvaranja nove tradicije. Latinski jezik je jezik »Knjige«, božiji jezik, jezik božije riječi itd., bez obzira na povijesnu činjenicu da je latinski prijevod Biblije, odnosno starozavjetnih i no-

vozvjetnih redigiranih spisa – »Itala«, dobiven sa grčkog, odnosno aramejskog i hebrejskog originala. Kako je tako dobiven latinski tekst »Knjige« osnova cjelokupne duhovnosti te nove kulture, svi ostali oblici duhovnog stvaranja počivaju na njoj i izvode se iz nje. Osnovu čine njena egzegeza, tumačenje, povijest njenog nastanka, širenja i žrtava koje su date za pobjedu njene istine. Tako nastaju apokrifi, biografije, hagiografije, kronike, skazanja, priče i genealogije novoga tipa, spisi opravdanja vjerskih istina, spisi u kojima se formira racionalno-dijalektičko opravdanje osnovnih istina vjere, za koje prvobitno postoji samo objava i nalog vjere u njih (*Credo qui absurdum est*), tj. teologija. Svi oblici izražavanja, svi izričaji se podvrgavaju ovim osnovnim bibliogenetskim izričajima. Zbog toga se srednjovjekovna kultura sa pravom može nazvati teološkom kulturom »Knjige« izvedenom u mediju latinskog jezika kao svojoj osnovi. Korpus književnosti tog svijeta sadrži, prije svega, svete tekstove i povijest njihovog uspostavljanja i širenja, izvedenu i datu u mediju božijeg jezika, tj. jezika božije knjige. Svi ostali oblici su izvedeni iz ovih osnovnih i dati u istom jezičkom mediju, pa se svaka srednjovjekovna kultura (kršćanska, islamska, jevrejska itd.) u biti odlikuje tom osnovnom karakteristikom i ima zajednički duh, zajedničke dominirajuće forme i jezik izričaja. Zbog uske povezanosti i zavisnosti svih aspekata duhovnosti ovog svijeta od crkvenih učenja, izloženih u svetim spisima crkve i na svetim jezicima, svaka srednjovjekovna kultura u biti je istovjetna, izražava isti odnos između svijeta i čovjeka, između čovjeka i čovjeka, kao odnos posredovan božijom riječju i egzistencijom. To se, sa malim razlikama i odstupanjima, koja proizlaze iz specifičnosti povijesnog razvoja temeljnih religioznih sustava, kao što su kršćanstvo, jevrejstvo, islam itd., odnosi na sva nama poznata društva takvog tipa, koja mi nazivamo srednjovjekovnim društvima, a to je samo arbitrarno utvrđen naziv, dok mu je bit upravo u navedenim karakteristikama ukupne datosti postojanja i materijalnog i duhovnog. Sva ta društva su postigla veoma visok stupanj homogenizacije svih oblika kulture, baziranih na dominaciji osnovnih formula vjere i svetih jezika i to ne na širenju njenog opsega i sadržajnog dijapazona, već upravo na stalnom sužavanju i eliminiranju svih oblika i sadržaja koji nisu mogli izdržati kriterij kanonske ispravnosti i svega onoga što je izlazilo iz okvira dogmatskih postavki o formama i sadržajima duhovnosti uopće. Sve to je proglašavano za šizmatičko, pa zatim za heretičko i đavolsko i tako eliminirano iz kulture.¹⁶⁾

Osnovne karakteristike svih srednjovjekovnih kultura su:

1. Određenje i osvećenje svih sadržaja duhovnosti putem »Knjige«, njene egzegeze i korespondencije sa njom;
2. Vladavina jednog jezika, tj. svetog, božijeg ili jezika svete knjige određene kulture (grčki, hebrejski, aramejski, latinski, arapski, sanskrit i

16. Srednjovjekovne kulture su veoma homogene. Primjer za to može se vidjeti kada se proučavaju književnost i duhovnost tih svjetova, kao npr. kod Curtiusa, u djelu »Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje«, izdanje MH, Zagreb 1971. godine, ili kod Goldzihera, u djelu »Kratka povijest arapske književnosti«, izdanje Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1909. godine. Svi oblici duhovnosti su međusobno usko povezani i u genetičkom i u formalnom i u smislenom pogledu. Tako npr. Goldziher pokazuje kako se u arapskoj tradiciji, koja poznaje samo poeziju, pojavom Kurana uspostavlja jedna duhovnost koja sva proizlazi iz Kurana, njegove egzegeze (pojava gramatike, leksikologije, hadisologije, fikha, kelama, akaida, ahlaka itd.), zatim retorike, logike, teologije i filozofije, što sve biva usko povezano i u formalnom i u sadržajnom smislu riječi.

fars jezik za kršćanstvo, judaizam, islam, brahmanstvo i budizam ili zo-roastrizam): Iz gore navedenog proizlazi da se stvarni kulturni život, izražavanje i stvaranje u tim uvjetima, tj. u uvjetima visoke zavisnosti svih oblika jezičkog izraza duhovnosti od sadržaja i jezika »Knjige«, njene egzegeze i povijesti širenja božije riječi i istine sadržane u njoj, te u uvjetima kada je izražavanje u mediju božijeg ili izabranog jezika uzus duhovnog izraza, bio veoma ograničen i da je prirodno doveo do enormnog sužavanja kulturnog medija i u smislu jezika i u smislu oblika duhovnosti u kojima se stvara, odnosno da je doveo do polarizacije kulture na onu stvarnu, koja se izražava u oblicima sankrosankcije putem »Knjige« i jezika, a koju izražavaju i nose »pismeni« i na onu koja nastaje izvan tog odnosa, u krugu naroda, koja je usmena i čiji su nosioci »nepismeni«. Sav svijet srednjovjekovlja se tako podijelio na »Litterate« i »Illiterate«, na one koji su »Docti« i na one koji su »Idioti«, tj. na učenice i neznalice.¹⁷⁾

Gore naznačena podjela izričaja na božiji iskaz ili onaj iskaz koji je i s obzirom na jezik i s obzirom na formu, direktno ili indirektno inspiriran duhom božijim i na onaj izričaj koji je ljudski, pojavljuje se ovdje, u srednjovjekovnim kulturama, kao bitna. Božija riječ i istina su vladajuće i one predstavljaju polazište i osnovu za svaku ljudsku riječ i istinu. Cijeli korpus književnosti, tj. pisanih spomenika, jer književnost u ovom obzoru i jeste ukupnost pisanih spomenika, ljudske duhovnosti srednjovjekovlja proizlazi, dakle, iz biblijskog teksta, egzegeze i širenja istine tog teksta i određen je i u sadržajnom i u formalnom i u jezičkom smislu, tim jedinstvenim izvorom ukupne duhovnosti, odnosno mjerom za sve što može biti priznato kao duhovno. Stoga u korpus srednjovjekovne književnosti svih kultura »Knjige« i svetih jezika i onaj koji direktno iz njih proizlazi, spada, pored samog svetog teksta (Biblije, Kurana, Tore itd.), sve ono što direktno iz nje proizlazi i na nju se naslanja, a to znači Djela apostolska, Apokalipse, Žitija, Apokrifi, Liturgijska djela, Kanoni i sva egzegetska literatura kao i ona djela koja predstavljaju povijesno situiranje i historiografske eksplikacije, kao i teološko, filozofsko i svako drugo opravdanje istina vjere, tj. povijest širenja vjere, uključujući mučeništva, himne i sve druge forme izlaganja ovog procesa, kao i odbrane istina vjere prema onima koji istu negiraju, kao što su filozofi, šizmatičari i heretici. Tu svakako spadaju i svi oblici popularizacije istina vjere, kao misteriji ili prikazanja, legende i sl.

Ova shema književnog stvaranja srednjovjekovlja ista je u biti za sve glavne vjere koje se javljaju kao nosioci ove kulture. Mogu se primijetiti male razlike koje su posljedica osobenosti putova razvoja tih religija. U osnovi, ova shema može se primijeniti i na kršćansku i na islamsku i na jevrejsku književnost nastalu u srednjovjekovlju i pod odlučnim uticajem »Knjige«, svetog jezika i božije istine.¹⁸⁾

17. Svi istraživači srednjega vijeka ukazuju na činjenicu da je cijela njegova duhovnost bitno polarizirana na pučku, narodnu, primitivnu i usmenu kulturu i pisanu, knjišku, teologijski proniknutu kulturu. Oni koji su pismeni, »litterati«, ujedno su i »docti«, tj. učenici, dok su oni nepismeni, »illitterati«, ujedno oni koji su »idioti«, odnosno neznalice.

18. U smislu bitne ovisnosti od sadržaja, jezika i formalnih obilježja svetih knjiga, književnost judejske, kršćanske i islamske provenijencije pokazuje gotovo identične osobine.

Preživjeli oblici antičke književnosti, kao što su filozofski i znanstveni spisi, oblici poetskog govora, kao što su pastorale, anakreontika, epigramika, lirika uopće, komedija itd., koji imaju za predmet ljudska osjećanja i odnos spram svijeta i drugih ljudi, podržavani su samo ukoliko su svojim sadržajem i tematskim usmjerenjima mogli da se ukllope u temeljnu shemu vladavine i afirmacije vjerskih istina, načina doživljavanja tih istina i adoracije vjere, odnosno božanstva kao glavnog sadržaja tih istina i formi izraza. Svjetovni oblici književnog i jezičkog izražavanja, kao što su filozofski spisi, neke kronike, biografije i historijska djela i njima slična djela, nastaju i javljaju se tek ponovno i postepeno kao paraoblici unutar ovih osnovnih pretpostavki i ukoliko su i sami bili oblici afirmacije vjerovanja. Oni se tek postepeno i dugom evolucijom veoma mučno probijaju do samostalnog duhovnog značenja i do emancipacije od vjerskog dogmatizma, odnosno od obaveze da iznad svega i prije svega poštuju dominaciju i integritet vjerskih istina. Takva situacija i ovaj odnos sadržaja i formi duhovnog izričaja vladala je u Evropi sve do druge polovine XVIII stoljeća, a u islamskim zemljama još i dulje. U nekim ma ni do danas nije došlo do značajnije emancipacije formi duhovnosti od dominacije vjerskih dogmi, odnosno i danas postoje problemi i značenja u kojima nije rado viđen i nije dozvoljen, izričitim decizijama vjerskih autoriteta, sekularizirani i racionalni pristup i znanstveno objašnjavanje kao osnova izraza. Kada se gore izloženi i obrazloženi stavovi i pojmovi primjenjuju na izučavanje naše starije književnosti, koja, kako smo rekli u cjelosti pripada krugu srednjovjekovnih kultura, a osobito naše bosanskohercegovačke književnosti, bolje reći književne baštine naroda Bosne, a u Bosni dominacija srednjovjekovne paradigme kulture traje skoro do kraja prošlog stoljeća, jer se sve do tada književno stvaranje, pa u mnogome i cjelokupna duhovnost, nalazi pod egidom vjerskog faktora u odnosu na sve izraze duhovnosti, pa i one književne, ako izuzmemo narodnu književnost, a to znači usmeno i prema tome onu vrstu izražavanja u mediju jezika koja spada u sferu neknjiževnosti, tj. »litterarizma«, onda je jasno da koncept i pojam književnosti, pojam književne pojave i književnog djela, kao i sve njegove odlike, koje su relevantne za izučavanje i ocjenjivanje vrijednosti tih pojava, koji se može primjenjivati na izučavanje književne baštine naroda Bosne, jeste samo onaj koji književne pojave i književnost u cjelini derivira iz onih formi duhovnosti, onih oblika izražavanja, onih spomenika jezičkog izričaja i njihovih kanona, koji su izvedeni iz svetih spisa i iz njih razvijenih i sa njima amalgamiranih novih i starih oblika književnog stvaranja.¹⁹⁾ Književnost, naime, tu znači, pa se tako mora i upotrebljavati taj pojam i iz njega izvedene definicije, svekoliko duhovno stvaranje izrečeno i zapisano u jezicima knjige (Biblija, Kuran, Tora itd.) i iz njih izvedenim formama izričaja, pa i onim prenesenim u medij narodnog jezika, koje se odnosi na bitna pitanja egzistencije čovjeka, povijesti njegovog postojanja, osvještavanja i prosvjetljenja u vjeri i u duhu koji spoznaje istinu o sebi, prvo istinu koja mu je objavljena, pa onda i onu do koje on sam dolazi

19. U srednjovjekovnoj književnosti okosnicu književnog stvaranja, u sadržajnom smislu, čini sveti tekst i korpus priča, historija, biografija i događaja oko njega, kao i oblici slavljenja vjere i njenih protagonista. U formalnom smislu, osnovu čini genealogija, biografija, hagiografija i skazanje.

svojim mišljenjem i istraživanjima, narastanje njegove svijesti, u odnosu na izvor i iskon svega (Boga, Bitak, Prirodu), sve do dimenzija spoznaje sopstvene samostalne uloge u svijetu i među drugim istovjetnim bićima. To su forme derivirane iz prvobitnog božijeg govora, zatim pjesničkog izričaja i diskursivnog izričaja filozofije i historiografije, koje sadrže ključ za sve potonje oblike književnog izraza. Pojam književnosti, u tom smislu i u primjeni na izučavanje naše književne baštine, bliži je pojmu pismenosti, bliži je pojmu ukupnog korpusa pisanih spomenika, nego suvremenom pojmu književnosti, koji je vezan za egzistenciju čvrstog odnosa oblika i sadržaja tih izričaja. Pod pojmom književnosti, u primjeni na izučavanje naše baštine, podrazumijevamo, dakle, sve pisane spomenike koji govore o božanskim i ljudskim stvarima, u kojima se reflektira odnos čovjeka prema sebi, svom iskonu, prirodi i drugim ljudima, bez obzira da li se iz tih izričaja razvila neka čvrsta forma kazivanja i da li to izricanje dijeli tu formu sa nekim potonjim neknjiževnim oblicima izricanja, kao što su znanstveni ili filozofski, pravni, politički, historiografski ili teologijski tekstovi. Svi oni, u okviru svog srednjovjekovnog određenja i značenja, jesu književni tekstovi i kao takve ih moramo izučavati.

O POJMU KNJIŽEVNOSTI U PRIMJENI NA ISTRAŽIVANJA NAŠE DUHOVNE BAŠTINE

Rezime

U svome saopćenju autor ukazuje na brojne teškoće sa kojima se susreću istraživači duhovne baštine naroda Bosne i Hercegovine, a osobito oni koji istražuju duhovnu baštinu Muslimana. Ta baština pripada različitim kulturnopovijesnim krugovima i nastala je na različitim jezicima, pa je istraživanje, kako njenih izvora, tako i kontinuiteta i međuzavisnosti njenih faza razvoja, povezano sa potrebom i nuždom poznavanja mnogih jezika (arapski, perzijski, osmanski turski, latinski, crkvenoslavenski i srpskohrvatski), zatim brojnih različitih pisama (ćirilica, glagoljica, latinica i arebica), te tradicija koje imaju svoje osnovno stablo, a prema kojima se naša duhovnost odnosi kao nešto što pripada tim stablima, ali se i izdvaja iz njih.

Kada se problem istraživanja duhovne baštine svede na istraživanje književnosti u njenom pisanom vidu, dakle kada se izuzme usmena narodna književnost i posmatra samo pisana umjetnička književnost i njene različite vrste, tada se, također, susrećemo sa brojnim poteškoćama. Pored poteškoća koje proizlaze iz činjenice da se unutar različitih tradicija i u dugom vremenskom dijapazonu, formirala različita struktura književne tradicije, te da je stoga veoma teško uspostavljati neka jedinstvenija mjerila za njenu procjenu i vrednovanje, osnovna teškoća ipak se sastoji u nedovoljnoj preciznosti samog pojma književnosti kada se on procira na tako dugu i tako raznovrsnu tradiciju pismenog izražavanja.

U analizi ove problematike autor se bavi pitanjem definicije književnosti. On konstatira da se pojam književnosti, kao »u stabilnim formama izraženog duhovnog izraza sa namjerom da se proizvede efekt estetskog užitka«, javlja tek sredinom prošlog stoljeća i da se takav pojam, tj. pojam književnosti koji njen sadržaj svodi samo na djela lijepe književnosti (belletre) ne može efikasno primjenjivati na ukupnu i osobito stariju književnu produkciju i tradiciju književnog izražavanja, a da se ne proizvede efekt njene prevelike redukcije i time osiromašenja.

Drugi pojam književnosti, tj. pojam koji književnost tretira kao ukupnost pisane riječi na jednom jeziku ili kod jednog naroda, također, ima svoje bitne slabosti. On previše proširuje područje književnog izraza i pod taj vid podvodi sve pisane tekstove, te se time književnost zapravo izjednačuje sa filologijom.

Autor smatra da pojam književnosti mora biti uzet u svojoj genetičkopovijesnoj projekciji i da ga i s obzirom na forme književnog izraza i s obzirom na sadržaj književnih djela, treba povezivati sa nastankom velikih genealoških interpretacija nastanka svijeta i naroda, tj. čovjeka, tj. zapravo epske i gnomičke književne forme iz koje se onda, kao iz arhetipskih formi, razvila poezija, a potom i dramska književnost, kronika, te najzad prozni oblici, koji nastaju kao posljednji. U tom smislu se, kao osnova nastanka literature i uopće književnog izraza moraju uzimati Homerovi epovi, Hesiodove genealoške poeme, te iz njih nastali oblici epike i lirike kod Grka, zatim dramska književnost Grka, te kasnije nastala prozna filozofska književnost. Pored ovih, kao pretpostavka se mora

uzimati i tradicija Biblije, tj. gnomičkog kazivanja o porijeklu svijeta i čovjeka i smislu njegovog života, što će odlučujuće uticati na formiranje evropske duhovne i književne tradicije, čiji su momenat i Muslimani, odnosno njihova tradicija duhovnosti. Islam, naime, i sam u osnovi ima kuransku tradiciju, interpretaciju Kurana, historiju širenja objave i Muhamedovog života i predaje, te prihvaćenu i kasnije razvijanu poetsku tradiciju Arapa. Kao drugi konstituirajući moment islamske tradicije duhovnosti nalazimo iranoperzijske epove i veliku poetsku i mističku književnu tradiciju, koja, po svojoj duhovnoj sadržini i umjetničkoj formi stoji u vezi sa Homerovskim shvatanjem, s jedne i sa gnomičkim izrazom razumijevanja svijeta i života, s druge strane.

ABOUT THE CONCEPT OF LITERATURE APPLIED IN THE RESEARCH OF THE HERITAGE OF OUR SPIRIT

Summary

The author in his paper points out the numerous problems which arise in the research of the heritage of spirit of the people of Bosnia and Herzegovina, and especially of the heritage of spirit of the Moslems. This heritage belongs to the different cultural-historical circles, it is written in different languages, and so, the researches of its sources, as well as the researches of the continuity and interdependence of its developing stages, requires the knowledge of different languages (Arabic, Persian, Ottoman-Turkish, Latin, Old Church Slavonic and Serbo-Croatian), a lot of different alphabets (Cyrillic, Glagolitic, Latin letters and Arabic letters), and also knowledge of the traditions which have their main trees to which the heritage of our spirit simultaneously belongs and distinguish itself from them.

Even when the problem of the research of the heritage of spirit is reduced to the research of the literature in its written form, i.e. when oral tradition is excluded and only written belletristic literature and its different kinds are studied, a lot of the problems arise. Beside the problems which arise from the fact that inside the different traditions during the long period of development the different structure of the literary tradition is formed, and because of that it is very hard to establish the unique criteria for its evaluation, the basic problem is insufficient preciseness of the concept »literature« when it denotes such long and such heterogeneous tradition of the written expression.

In analysing this problem the author discusses the definition of literature. He ascertains that the notion of literature as: »the expression of spirit expressed in stable forms with the intention to produce the effect of aesthetic pleasure«, does not exist until the middle of the last century. He also states that such concept, i.e. the concept of the literature reduced to the belletristic literature, can not be effectively used for the complete, especially older, literary production and tradition without causing the effect of its too large reduction and impoverishment.

The other concept of literature, i.e. the concept which treats the literature as complete written production in one language or of one nati-

on, also has its weak points. It enlarge too much the scope of literary expressions by including in it all the written texts, so that the literature is equalised with the philology.

The author is of the opinion that the concept of literature must be observed in its genetic-historical projection and that it, in regard to the forms of literary expression and the content of literary works, should be connected with the origin of the basic forms of spiritual life in the European culture, i.e. with the origin of the great genealogical interpretations of the genesis of the world and nations, i.e. man, i.e., in fact, with epic and gnostic literary forms from which, as archetype, was developed poetry, then drama, chronicles, and finally prose forms which appear as the last. In that sense, as the base of the origin of literature and literary expressions as a whole, must be taken Homer's epics, Hesiod's genealogical poems, then the forms of Greek epic and lyric poetry which originated from them, then Greek drama, and philosophical literature later developed. Beside them, the tradition of the Bible must also be regarded as a basic, i.e. gnostic narration about the genesis of the world and the man, and about the meaning of his life, which had the decisive influence on the creation of the European cultural and literary tradition, whose moment are also the Moslems, i.e. their tradition of spirit. Namely, Islam itself is based on the Koranic tradition, on the interpretation of the Koran, the history of spreading the revelation, Muhammed's life and tradition, and the poetic tradition of the Arabs, which Islam accepted and later on developed. The second constituent part of the Islamic tradition of soul is Iranic-Persian epic and the great poetical and mystical literary tradition which, according to its content of the soul, as well as its artistic form, is connected with Homer's idea on one side, and with gnostic way of expression of the world and the life, on the other side.